

СКОРЧЕНІ ПОХОВАННЯ ІЗ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА IV ст. до н. е.

В. М. Зубар

Проблема інтерпретації скорчених поховань у некрополях античних міст Північного Причорномор'я дискутується тривалий час. З приводу їх інтерпретації існує кілька точок зору. Автор, проаналізувавши матеріал, пропонує своє бачення проблеми.

У середині 30-х років, а потім і пізніше, при розкопках некрополя на Північному березі Херсонеса було відкрито велику групу поховань, серед яких значний відсоток становили поховання, здійснені у скорченому стані¹. Вони відразу ж привернули до себе увагу дослідників і викликали жваву дискусію, що стосувалася в основному їх етнічної атрибуції. У ході дискусії не було зроблено однозначного висновку, що й зумовило повернення до проблеми в останні десятиліття². Підсумовуючи зроблене у цьому напрямку до початку 80-х років, слід відзначити, що думки дослідників відносно етнічної належності скорчених поховань розділилися. Більшість вважала можливим відносити їх до різних груп варварського населення Північного Причорномор'я (таврів або скіфів), які мешкали в античних містах і в Херсонесі зокрема³. Меншість, на підставі конкретного аналізу поховальних комплексів, намагалася довести, що не можна пов'язувати скорчені поховання з варварським населенням, і вважала їх грецькими⁴.

На початку 80-х років питання про етнічну атрибуцію скорчених поховань, відкритих у найдавнішому некрополі Херсонеса, знову привернуло увагу дослідників. А. А. Зедгенідзе і О. Я. Савеля, які спеціально аналізували поховальні комплекси IV ст. до н. е., вважали, що проблема етнічної атрибуції скорчених поховань поки що не може бути вирішена, але все-таки є підстави пов'язувати їх із негрецьким етносом⁵. Цей обережний висновок, однак, надалі був переглянутий А. А. Зедгенідзе, яка на симпозиумі у Цхалтубо 1982 р. пояснила наявність скорчених і випростаних поховань у найдавнішому некрополі Херсонеса на Північному березі присутністю у місті відразу двох негрецьких етнічних груп. При цьому скорчені поховання пов'язані нею з таврами, а випростані — зі скіфами — на тій підставі, що «вогненний ритуал», простежений у деяких могилах, є саме скіфською рисою поховального обряду⁶. Таким чином, усю ділянку некрополя, відкриту на Північному березі, на думку А. А. Зедгенідзе, слід вважати негрецькою.

З цим важко погодитися, оскільки від моменту свого заснування Херсонес конститується як поліс, отже, однією з обов'язкових умов його існування був стабільний громадянський колектив, допущення до якого ускладнювалося⁷. При цьому Херсонес, що виник у ході дорійської колонізації, для якої характерні специфічні особливості⁸, протягом усього античного періоду протистояв варварському оточенню, що вже само по собі не припускає наявності у складі його мешканців якоїсь значної групи варварського населення, не кажучи вже про те, що варвари не могли бути незалежними і, звичайно, не мали грома-

дянських прав⁹. Це зовсім неймовірно з точки зору всього того, що у наш час відомо про полісну соціально-політичну організацію античного суспільства взагалі і Херсонеського поліса зокрема. Виходячи зі сказаного, точка зору А. А. Зедгенідзе не може бути прийнята. Це й зумовило повернення до матеріалів найдавнішого некрополя Херсонеса. Ми знову розглянемо питання про атрибуцію скорчених поховань і спробуємо накреслити один з можливих шляхів його вирішення.

У ряді праць, присвячених найдавнішому некрополю Херсонеса та етнічному складу його населення, повторюється висновок Г. Д. Белова, згідно якого скорчені поховання становили тут близько 40%¹⁰. Але це не зовсім так. А. А. Зедгенідзе і О. Я. Савеля віднесли до скорчених трохи менше число поховань, ніж у свій час Г. Д. Белов, виділивши в окремі групи напівскорчені і частково скорчені, проте процентне відношення чомусь залишилося без змін¹¹.

Підхід і методика дослідження, запропоновані А. А. Зедгенідзе і О. Я. Савелею, коли небіжчики за позою поділяються на кілька груп, є єдино вірними. Просто при цьому слід мати на увазі, що напівскорчені або частково скорчені поховання лише з цілим рядом досить суттєвих застережень можуть бути віднесені до скорчених. Тому, коли йдеться про скорчені поховання Херсонеса IV ст. до н. е., слід уточнювати, що тут розуміються залишки небіжчиків, похованих в «утробному» положенні на боці з притиснутими до тулуба руками і ногами, оскільки є підстави розглядати таке положення у тісному зв'язку з цілим комплексом вірувань, і, зокрема, ідеєю оборотності і родючості¹². Інші положення кістяка зараз не можуть бути надійно атрибутовані, а, отже, їх не слід розглядати як різновид скорченого поховання, тому що вони пояснюються різними причинами¹³.

Якщо виходити з такого критерію скорченості, то всі достовірно скорчені поховання, відкриті до цього часу в некрополі Херсонеса IV ст. до н. е., становлять трохи менше 9% могил, які А. А. Зедгенідзе і О. Я. Савеля відносять до класичного часу¹⁴. Таким чином, виходячи з наведених даних, не можна говорити про значну кількість скорчених поховань у некрополі IV ст. до н. е.

Слід особливо підкреслити, що скорчені поховання, відкриті в некрополі Херсонеса, зафіксовані на одній ділянці разом з випростаними та амфорними похованнями, які вважаються грецькими. По суті (і з цим погоджуються всі дослідники), скорчені поховання нічим, крім положення кістяка, не вирізняються із загальної маси могил. У них виявлено речі грецького походження, переважає східне орієнтування, характерне для грецького поховального обряду класичного періоду, відзначені ті самі деталі ритуалу поховання, що й у могилах з випростаними кістяками, а також дитячих амфорних похованнях. У ряді досить показових випадків скорчені поховання виявлено в одних поховальних спорудах з випростаними кістяками і амфорними дитячими похованнями. Все це й дало можливість В. І. Кадеєву, слідом за В. В. Лапіним, не без вагомих на те доказів, заперечувати таврську належність скорчених поховань і вважати їх грецькими¹⁵. Щоправда, цей висновок не може бути остаточним, оскільки поховання у скорченому стані у грецькому поховальному обряді VI—III ст. до н. е. швидше виняток, ніж правило¹⁶.

Короткий огляд історіографії, таким чином, засвідчує, що на підставі наявних даних скорчені поховання IV ст. до н. е., відкриті в Херсонесі, як зрештою і в інших античних центрах Причорномор'я, не можуть бути віднесені до якогось конкретного етносу. Різноманітна інтерпретація таких поховань з усією очевидністю демонструє непереконливість «етнічного» вирішення проблеми. Дослідження її, очевидно, вимагає іншого підходу і, передусім, має бути пов'язане із закономірностями розвитку грецького поліса та ідеології його населення¹⁷.

Поховання, здійснені у скорченому стані, зафіксовані в ранніх некрополях багатьох античних центрів Західного й Східного Причорномор'я¹⁸. Це робить правомірним віднесення їх не стільки до одного етносу (що в даний час не можна переконливо довести), скільки до одного і того ж явища, яке мало місце у всіх центрах на певному етапі їх розвитку. Тільки такий підхід до скорчених поховань буде виправданим і, напевно, дасть можливість вия-

вити причини появи поховань у скорченому стані в античних некрополях Причорномор'я.

У зв'язку з цим привертає увагу думка В. Д. Блаватського, який пропонував дослідити скорчені поховання не тільки в етнічному, а й у соціальному плані. Сам В. Д. Блаватський відносив їх до варварського населення Північного Причорномор'я, вважаючи можливим пов'язувати не тільки з певною етнічною, а й соціальною групою населення, точніше — з рабами¹⁹. На жаль, вказане спостереження надалі не було конкретизоване й не набуло розвитку у працях вітчизняних антикознавців²⁰.

Зараз можна вважати доведеним, що «утробне» положення небіжчика у могилі, яке фіксується на певному етапі соціально-економічного розвитку, можна з певною долею ймовірності пов'язувати зі складним «комплексом первісних уявлень про життя і смерть, як про єдиний процес безперервних змін, безперервних народжень і вмирань, при яких народження і смерть утворюють єдність, негатив і позитив безкінечного життя»²¹. Ідея оборотності, тісно пов'язана з ідеєю плідності, яскраво відбилась у поховальному обряді і була зумовлена подальшим розвитком господарства, зокрема землеробства, що й викликало до життя перший комплекс ідеологічних уявлень²².

Не дивно тому, що при переході від неоліту до доби міді-бронзи, коли спостерігається широкий розвиток землеробства і скотарства, у Східній Європі на зміну випростаному стану небіжчика в могилах майже повсюдно приходять скорчені²³.

Однак на початку залізного віку (на прикладі скіфського і грецького поховального обрядів це простежено досить чітко) відбувається зворотний процес — скорчені поховання змінюються випростаними²⁴. Це дозволяє говорити не стільки про заміну етносу, скільки про певні зміни в ідеологічних уявленнях і пов'язаному з ними поховальному обряді. Отже, повсюдна зміна обряду поховання за доби заліза дає підстави гадати, що в цей час скорчені поховання втрачають безпосередній зв'язок з ідеєю оборотності і, будучи, по суті, реліктом більш ранніх ідеологічних уявлень, напевно, переосмислюються відповідно до нового етапу соціально-економічного розвитку суспільства²⁵. При цьому невелика кількість таких поховань у скіфських і античних поховальних пам'ятках, імовірно, дозволяє пов'язувати їх з якоюсь невеликою групою населення.

Археологічні дослідження довели, що поряд з переважною більшістю випростаних поховань аж до IV ст. до н. е. на території Скіфії зустрічаються поховання скорчені, які, судячи за їх розташуванням в могилах і майже повною відсутністю інвентаря, можна здогадно пов'язати з соціально залежними групами населення²⁶. Відомі скорчені поховання і в сарматських могилах як на власне сарматській території²⁷, так і в районах, що тією чи іншою мірою зазнали впливу сарматів²⁸. Причому С. О. Плетньова слідом за С. В. Кисельовим висувала, що скорченість кістяка була ознакою підневільного стану не тільки у сармато-аланських племен доби раннього заліза, а й у населення салтівської культури²⁹. Таким чином, незважаючи на фрагментарність наших даних, є підстави гадати, що за доби раннього заліза у Північному Причорномор'ї скорчене положення кістяка перестало відбивати комплекс уявлень, пов'язаних з ідеєю оборотності і родючості і перетворилося на показник залежного стану людини за життя. Очевидно, цю трансформацію уявлень слід пояснювати передусім змінами в соціальних відносинах при переході від родового до станово-класового суспільства, що й відбилось у поховальному культі і ритуалі поховань³⁰. Напевно, з перемогою демоса над аристократією і початком становлення полісної соціально-політичної структури якоюсь мірою може пов'язуватися поступове витіснення у Греції кремачії дешевшим і простішим обрядом трупопокладення³¹.

Говорячи про можливість віднесення скорчених поховань до певної соціальної групи, слід враховувати, що полісна соціально-політична структура організації суспільства, яка базувалась на античній формі власності на землю, як це мало місце у Херсонесі, припускає можливість експлуатації лише тих верств населення, що перебували поза межами громадянської общини. Саме таке становище і відкривало перспективи для широкого застосування у

сфері виробництва праці рабів, а також інших груп вільного, але неповноправного населення³². Існування полісної соціально-політичної структури передбачає наявність тенденції до розвитку рабовласництва, однак це ще не означає, що вона могла повністю реалізуватись, оскільки розвиток рабства залежав не тільки від передумов, але й ряду умов, без яких рабовласництво у даній конкретно-історичній громадській общині не могло набути значного розвитку³³. Однією з таких умов було масове й поступове надходження на ринок рабів, яких захоплювали під час грабіжницьких війн³⁴. Про наявність класичних форм рабовласництва можна говорити лише тоді, коли раби починають відігравати провідну роль у суспільному виробництві у порівнянні з працею вільних громадян та інших соціальних груп населення³⁵. В античному світі лише широка воєнна експансія призводила до значного надходження рабів і розвитку класичних форм рабства³⁶, але поряд з ним завжди продовжували існувати й інші форми залежності³⁷.

Наявність у Херсонесі, як і у будь-якому полісі, тенденції до розвитку рабовласництва, очевидно, дозволяє припустити присутність у складі населення якоїсь кількості рабів, які, незважаючи на свій соціальний статус, мали бути похованими у некрополі³⁸.

Але в даному випадку важливий не сам факт наявності рабів, а їх кількісне співвідношення з іншими категоріями населення. На жаль, відсутність джерел з порушеного питання не дає можливості виявити вказаного співвідношення. На підставі історичного розвитку Херсонеса можна лише спробувати з'ясувати, чи міг відбуватися значний приплив рабів до міста, і якою мірою окреслити масштаби застосування у його господарстві рабської праці.

Війни, що їх провадила Херсонеська громадянська община на ранньому етапі існування зі своїми сусідами, навряд чи могли забезпечити її значною кількістю полонених. Основною метою війн було закріплення контролю міста над порівняно обмеженими за площею територіями, придатними для ведення сільського господарства, спочатку на Гераклеїському півострові, а потім і у Північно-Західному Криму. На той час вони були рідко заселені варварами³⁹. Отже, херсонеська експансія сюди не могла призвести до значного припливу рабів-полонених у місто. Якщо під час воєнних сутичок Херсонеса з таврським населенням і захоплювалась певна кількість полонених, що цілком ймовірно, то утримання в місті і на його хорі значної кількості рабів з місцевого середовища було сполучене з небезпекою їх непокори, що, за підтримки ззовні і порівняно обмежених військових ресурсів громадянської общини, могло спричинитися до дуже негативних наслідків. У справедливості такого висновку переконують не тільки порівняльні матеріали, а й безпосередні вказівки стародавніх авторів⁴⁰.

Сказане, разом з майже повним мовчанням джерел про рабів у класичному й елліністичному Херсонесі дає можливість гадати, що очевидно, застосування рабської праці через різні причини, насамперед внаслідок відсутності стабільних джерел надходження рабів і могутнього апарату примусу, було в Херсонесі на початковому етапі його існування дуже обмеженим⁴¹. При цьому, в конкретно-історичних умовах Херсонеса, напевно, мала б використовуватися, головним чином, праця рабів не з середовища варварського населення Північного Причорномор'я⁴², а придбаних в інших районах античного світу⁴³, на що побічно вказують деякі пізніші епіграфічні пам'ятки⁴⁴. Однак порівняно скромний достаток основної маси населення Херсонеса (про що свідчить некрополь класичного і ранньоелліністичного часів), а також висока ціна на рабів і вартість їх утримання, дають підстави для висновку, що загальна кількість довізних рабів у місті була невеликою⁴⁵. Якщо це так, то про класичні форми рабовласництва у Херсонесі на ранніх етапах його існування не доводиться говорити⁴⁶. Останні пов'язані з крайніми проявами експлуатації і історично можливі лише за умови постійного і необмеженого надходження великої кількості рабів⁴⁷. Сказаним, ймовірно, частково й пояснюється відсутність хоча б скільки-небудь надійних свідчень про рабів у Херсонесі аж до перших століть нашої ери⁴⁸.

Розглядаючи скорчені поховання, слід звернути увагу на те, що в найдавнішому некрополі Херсонеса відкрито досить велику групу поховань не-

мовлять в амфорах: поховання в них здійснювалися тут аж до пізньоантичного періоду. Безумовно, їх слід пов'язувати з типово грецькими нормами поховального обряду⁴⁹. Причому цікаво, що у всіх випадках, коли при розчистці амфорних поховань вдавалося простежити положення дитячих кістяків, фіксувались як випростаний, так і скорчений їх стани⁵⁰. Отже, є підстави гадати, що різні положення тіла в могилах диктувалися не стільки етнічним походженням небіжчика, скільки якимись іншими причинами.

Тепер можна вважати встановленим, що як характер поховального ритуалу в цілому, так і положення тіла небіжчика залежали не тільки від його етнічного походження, а й значною мірою від становища в сім'ї, у суспільстві, а також від причин смерті і уявлення про поховальний обряд родичів⁵¹. Залежно від цього і варіюються різноманітні прояви поховального обряду, зафіксовані при розкопках не тільки в різних, а й у кожному зокрема античному некрополі Північного Причорномор'я⁵². Тому наявність скорчених кістяків у ґрунтових могилах і дитячих амфорних похованнях, відкритих на Північному березі, напевно, слід пояснювати не варварським походженням, а, найпевніше, соціальним статусом небіжчиків за життя (у станово-класових суспільствах соціальний статус батьків так чи інакше поширювався і на їх дітей)⁵³. Не виключено, що надання тілу скорченого положення залежало й від поглядів на життя і смерть певних верств населення. Воно могло диктуватися бажанням створити кращі умови дітям якоїсь категорії населення, яке сподівалося, що при новому народженні, як, наприклад, учили орфіки, душа могла перейти в інший стан, і, можливо, міг змінитися соціальний статус небіжчика. Однак, внаслідок недостатнього вивчення комплексу вірувань, пов'язаних з поховальним культом, категорично на цьому наполягати передчасно.

Як уже зазначалося, скорчені поховання в Херсонесі відкрито в одних могилах з випростаними і амфорними дитячими. Це дозволяє припустити, що і ті й інші були, коли не близькими родичами, то у всякому випадку людьми, тісно пов'язаними за життя. Можливо, вони належали до одного сімейного колективу, і, незважаючи на нерівноправне становище, вважалися членами однієї сім'ї, оскільки в іншому випадку важко пояснити поховання їх у спільних могилах. Аналогічні випадки відомі в Греції і Римі⁵⁴. У Римі, наприклад, за війни з Пірром і Ганібалом раби мешкали у сім'ях своїх господарів⁵⁵. Напевно, аналогічне явище мало місце і в Херсонесі. У цьому зв'язку слід звернути увагу на відкриття у найдавнішому некрополі Херсонеса залишків поховальної споруди IV — початку III ст. до н. е., яка призначалася для поховання членів порівняно великої сім'ї. Вона являла собою квадратну у плані наземну будівлю, всередині якої зафіксовано десять вирубаних у скелі могильних ям, причому принаймні п'ять з них призначалися для поховання у скорченому стані⁵⁶. Цілком ймовірно, що ці споруди призначалися для поховання не тільки членів сім'ї, а й домашніх рабів, які, за свідченням Арістотеля, мешкали в *οἴκῳ*⁵⁷. Непрямим аргументом на користь зробленого висновку, можливо, є згадка про *ὑρετὸς* в епіграфічних пам'ятках Херсонеса⁵⁸.

Таким чином, наведені дані, а також повна відсутність інвентаря в могилах зі скорченими кістяками, добре помітна навіть на тлі порівняно бідної речами ділянки могильника на Північному березі, як нам уявляється, свідчать на користь зробленого висновку.

Виходячи із закону нерівномірності соціально-економічного і культурного розвитку різних суспільств, не можна механічно переносити на населення античних міст Північного Причорномор'я ті явища, які склалися в найрозвинутіших центрах метрополії в архаїчну і класичну епохи і знайшли відображення в їхньому поховальному обряді⁵⁹. Розвитку полісів, заснованих у ході колонізації на периферії античного світу, були притаманні специфічні особливості. Враховуючи, що поліси, засновані греками на нових місцях, у своєму розвитку, хоча й дещо швидше, ніж власне у Греції, мали пройти той самий шлях⁶⁰. Можна припустити, що поява в некрополях Північно-Західного і Північного Причорномор'я певної групи скорчених поховань пояснюється зверненням до тих норм поховального обряду, які були характерні для періоду зародження і становлення полісної системи у Греції⁶¹. Природно,

процес становлення й розвитку полісних соціально-політичних структур у кожному регіоні мав свою специфіку, але наявність у багатьох античних некрополях певної кількості поховань у скорченому стані дозволяє зробити висновки, що їх розвитку були притаманні близькі риси, якими й були зумовлені конкретні прояви поховального ритуалу. Мабуть, ці прояви слід пояснювати близькою структурою різних грецьких полісів, а також відсутністю класичних форм рабовласництва на початковому етапі їх існування⁶². Це призвело, як засвідчує приклад з некрополем Херсонеса, до поховання в спільних могилах у випростаному і скорченому положеннях, що, найпевніше, відбивало не етнічне походження, а соціальний статус небіжчиків⁶³.

Внаслідок відсутності джерел важко сказати, чим пояснюється зникнення скорчених поховань у некрополі Херсонеса не пізніше першої половини III ст. до н. е. Але це явище можна обґрунтувати ускладненням соціальної структури населення і подальшим розвитком форм експлуатації в елліністичний період⁶⁴, з чим, напевно, пов'язана трансформація світогляду, відбитого у поховальному обряді. Проте той факт, що в некрополі перших століть нашої ери відкрито невелику, хоч і досить показову групу скорчених поховань практично без інвентаря⁶⁵, свідчить, очевидно, про живучість у місті традицій ховати певні верстви населення в такому положенні. Слід, однак, зауважити, що при деякій схожості цих поховань зі скорченими похованнями попереднього часу, вони зафіксовані на окремих ділянках некрополя, а не в поховальних спорудах, де здійснювалися поховання у випростаному стані. Це, без сумніву, свідчить про певну трансформацію розглянутого явища протягом часу.

Звичайно, запропонована інтерпретація скорчених поховань Херсонеса значною мірою гіпотетична і ні в якому разі не претендує на істину в останній інстанції. Але, якщо визнати її правомірність хоч би в загальних рисах, то вивчення скорчених поховань може бути продовжене на інших засадах, що дозволить виявити ті специфічні риси в соціально-економічному і культурному розвитку, які значною мірою визначали історико-культурну своєрідність античних центрів Північного Причорномор'я.

Примітки

¹ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1935—1936 гг.— Симферополь, 1938.— С. 163—195; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1950.— Т. XIII.— С. 277; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1981.— № 3.— С. 169, 170; Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф. Кварталы XV и XVI // МИА.— 1953.— № 34.— С. 33—39; Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Квартал XVIII // МИА.— 1953.— № 34.— С. 160—163; Стржелецкий С. Ф. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 г. // Хсб.— 1948.— Вып. IV.— С. 69—95.

² Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 212 и сл.; Кадеев В. И. Об этнической принадлежности скорченных погребений херсонесского некрополя // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 109; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры.— Харьков, 1981.— С. 111—120.

³ Белов Г. Д. Херсонес Таврический.— Л., 1948.— С. 20 и сл.; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи // ВДИ.— 1948.— № 1.— С. 159 и сл.; Белов Г. Д. Северный прибрежный район Херсонеса // МИА.— 1953.— № 34.— С. 13; Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1945—1950 гг. // ИАДК.— К., 1957.— С. 238; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса эллинистической эпохи // АС.— 1978.— Вып. 19.— С. 170; Капошина С. И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса // СА.— 1941.— Т. VII.— С. 172; Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— С. 95; Пятышева Н. В. Тавры и Херсонес // КСИИМК.— 1949.— Вып. XXIX.— С. 123; Тюменев А. И. Херсонесские этюды // ВДИ.— 1949.— № 4.— С. 86; Шульц Л. Н. О некоторых вопросах истории тавров // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 248 и др.

⁴ Лапин В. В. Указ. соч.— С. 212 и сл.; Кадеев В. И. Об этнической...— С. 115; Кадеев В. И. Херсонес...— С. 118; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический.— М., 1986.— С. 65—68.

⁵ Зедгендизе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник изучения этнического и социального состава населения города // ДСППВГК.— Тбилиси.— 1981.— С. 199; Зедгендизе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. // КСИИМК.— 1981.— № 168.— С. 7.

⁶ Зедгендизе А. А. О генезисе некоторых проблем истории Херсонеса периода эллинизма // ПЭЭ.— Тбилиси, 1985.— С. 259. Віднесення випростаних поховань, відкритих на Північному

березі, до скіфів тільки на підставі наявності в них слідів «вогненного ритуалу» навряд чи можна вважати правомірним, оскільки сліди вугілля і золи зустрічаються не тільки в могилах з випростаними кістяками, а й у похованнях, здійснених у скорченому стані, а також дитячих амфорних похованнях (Див.: *Белов Г. Д.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1935—1936 гг.— С. 175.— № 33.— С. 181.— № 67.— С. 186.— № 79; *Стржелецкий С. Ф.* Указ. соч.— С. 74—76, № 2—4). Окрім цього, до рубежу IV—III ст. до н. е. у найближчій окрузі міста і в Північно-Західному Криму відомі лише окремі поховальні пам'ятки, які можна пов'язувати зі скіфами, що не дозволяє говорити про присутність тут значного скіфського етнічного масиву, звідки міг здійснюватися приплив негреського населення. Детальніше див.: *Щеглов А. Н.* О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ.— 1966.— № 4.— С. 149—154; *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 120; *Дашевская О. Д.* О скифах в Северо-Западном Крыму в период греческой колонизации // ДСППВГК.— Тбилиси, 1979.— С. 166, 167.

⁷ *Кошеленко Г. А.* Древнегреческий полис // Античная Греция.— Т. 1.— М., 1983.— С. 9—36; *Фролов Э. Д.* Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ.— Л., 1986.— С. 75 та ін.

⁸ *Фролов Э. Д.* Гераклеийские мариандины // ДСППВГК.— Тбилиси., 1961.— С. 22, 23; *Сапрыкин С. Ю.* Полисы и местное население Южного Причерноморья // ДСППВГК.— Тбилиси, 1981.— С. 19—22; *Шелов-Коведяев Ф. В.* История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1985.— С. 172—177.

⁹ *Белов Г. Д.* Отчет о раскопках в 1935—1936 гг.— С. 195. *Стржелецкий С. Ф.* Указ. соч.— С. 95.

¹⁰ *Белов Г. Д.* Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1950.— Т. XIII.— С. 277, 278.

¹¹ *Зедгенідзе А. А., Савеля О. Я.* Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник...— С. 195; *Зедгенідзе А. А., Савеля О. Я.* Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э.— С. 7.

¹² *Томсон Дж.* Исследования по истории древнегреческого общества.— М., 1958.— С. 41; *Лапин В. В.* Указ. соч.— С. 221; *Телегин Д. Я.* Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 6—8.

¹³ *Лапин В. В.* Указ. соч.— С. 222; *Зубарь В. М.* Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 39—42.

¹⁴ *Зедгенідзе А. А., Савеля О. Я.* Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник...— С. 202—204; *Зедгенідзе А. А., Савеля О. Я.* Некрополь Херсонеса V—IV ст. до н. э.— С. 6. Авторі відносять до класичного часу 176—178 поховань, відкритих у некрополі Херсонеса, 16 з яких безумовно скорчені. Якщо навіть до цієї кількості додати 14 кістяків, положення яких не вказано, і 5 здогадно скорчених (що навряд чи правомірно), то одержимо 19% від загальної кількості поховань. Однак, коли йдеться про скорчені поховання, А. А. Зедгенідзе і О. Я. Савеля оперують 40%, що відбиває співвідношення скорчених і випростаних поховань не у всьому некрополі Херсонеса, а лише на Північному березі, причому до цієї кількості входять поховання з так званими елементами скорченості.

¹⁵ Уперше аргументовану критику таврської належності скорчених поховань Херсонеса дала С. І. Капошина, яка, виділивши характерні риси таврського поховального обряду, показала, що в похованнях херсонеського некрополя немає нічого специфічно таврського. *Капошина С. И.* Указ. соч.— С. 171—172, пор.: *Кадеєв В. И.* Об этнической...— С. 111—114.

¹⁶ *Verdelis N. M.* Diolkos am Isthmus von Korinth // MA. Athenische Abteilung.— 1956.— 71.— № 1.— С. 58; *Chronique des fouilles en 1956 decouvertes archeologiques en Grece en 1956* // BCH.— 1957.— 81.— № 2.— Р. 526. Див. також бібліографію у працях: *Кадеєв В. И.* Указ. соч.— С. 115; *Кадеєв В. И.* Херсонес...— С. 118, 119; *Зедгенідзе А. А., Савеля О. Я.* Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник...— С. 199.

¹⁷ *Щеглов А. Н.* О населении...— С. 335.— прим. 17.

¹⁸ *Лапин В. В.* Указ. соч.— С. 213; *Белов Г. Д.* Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1981.— № 3.— С. 170; *Кадеєв В. И.* Об этнической...— С. 115; *Кадеєв В. И.* Херсонес...— С. 119; *Масленников А. А.* Скорченные погребения в грунтовых некрополях некоторых боспорских городов // СА.— 1976.— № 3.— С. 112—126.

¹⁹ *Блаватский В. Д.* Рец. на кн.: *Белов Г. Д.* Херсонес Таврический // ВДИ.— 1949.— № 3.— С. 147 і сл.; *Блаватский В. Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1961.— С. 186; Пор.: *Тереножкін О. І.* Класи і класові відносини у Скії // Археологія.— 1975.— Вип. 15.— С. 10.

²⁰ А. А. Зедгенідзе пише, що думка про рабський статус небіжчиків безпідставна, оскільки дотримання ритуалу поховання несумісне з становищем раба в античному суспільстві (*Зедгенідзе А. А.* О генезисе...— С. 258). У той же час вона вважає за можливе пов'язувати ділянку некрополя, відкрити Є. Г. Суриков у Північно-Західному районі Херсонеса, саме з похованнями рабів, хоч у цьому випадку немає ніяких підстав говорити про явське недотримання найпростіших норм ритуалу. Детальніше див.: *Суриков Е. Г.* Херсонес Таврический.— Свердловск, 1961.— С. 81—82; *Суриков Е. Г.* К истории Северо-Западного района Херсонеса // АДСВ.— 1965.— Вып. 3.— С. 119—135.

²¹ *Лапин В. В.* Указ. соч.— С. 220; Ср.: *Binford L. R.* Mortuary Practices: Their Study and Their Potential // Mem. of the Soc. for Am. Archaeol.— 1975.— № 25.— P. 12.

²² *Томсон Дж.* Указ. соч.— С. 205, 206; *Лапин В. В.* Указ. соч.— С. 221—224.

²³ *Телегин Д. Я.* Указ. соч.— С. 15.

²⁴ Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 64; Кадеев В. И. Об этнической...— С. 115; Hägg R. Gräber der Argolis.— Uppsala, 1974.— S. 13—19; Телегин Д. Я. Указ. соч.— С. 14; Зедгенидзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник...— С. 199; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 116, 117; Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 53, 54; Буянтян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии на материалах скифских могильников IV—III вв. до н. э.— К., 1985.— С. 159.

²⁵ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА.— 1967.— № 142.— С. 76.

²⁶ Ильинская В. А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА.— 1966.— № 3.— С. 170, 171; Тереножкин О. I. Вказ. праця.— С. 9, 10; Хазанов А. М. О характере рабовладения у скифов // ВДИ.— 1972.— № 1.— С. 163, 164; Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 134, 135; Мурзин В. Ю. Указ. соч.— С. 54.

²⁷ Смирнов К. Ф. Быковские курганы // МИА.— 1960.— № 78.— С. 250; Синицын И. В. Древние памятники в Низовьях Ерусалана // МИА.— 1960.— № 78.— С. 163.

²⁸ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА.— 1960.— № 89.— С. 87; Ауралиан П. Следы культуры Черняхов-Сынтана де Муреш в Малой Скифии // Дасия.— 1962.— Т. 6.— С. 244—248; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э.— М., 1972.— С. 235, 236; Десятчиков Ю. М. Сарматы на Таманском полуострове // СА.— 1973.— № 4.— С. 69 и сл.; Кадеев В. И. Об этнической...— С. 116; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первые века н. э.— М., 1975.— С. 319, 320; Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 38.

²⁹ Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири // МИА.— 1949.— № 9.— С. 299, 300; Плетнева С. А. Указ. соч.— С. 76.

³⁰ Ленцман Я. А. Рабство в Микенской и Гомеровской Греции.— М., 1963.— С. 135, 210, 211.

³¹ Зубарь В. М. Об обряде трупосожжения в греческом обществе // Проблемы античной истории и классической филологии.— Тез. докл.— Харьков, 1980.— С. 14; Зубарь В. М. Некрополь...— С. 59, 60.

³² Свенцицкая И. С. Гражданин и полис в эллинистических государствах // Eirene.— 1967.— Т. VI.— С. 84; Зельин К. К., Трофимова М. К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период.— М., 1969.— С. 63; Штаерман Е. М. Древний Рим. Проблемы экономического развития.— М., 1978.— С. 165, 166; Кошеленко Г. А. Полис и проблема развития экономики // Античная Греция.— Т. I.— М., 1983.— С. 244, 245 та ін.

³³ Илющечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986.— С. 82.

³⁴ Зельин К. К., Трофимова М. К. Указ. соч.— С. 32; Жуков Е. М. О роли социальной революции в процессе смены общественно-экономических формаций // Формации и социально-классовые структуры.— М., 1985.— С. 13.

³⁵ Жуков Е. М. Указ. соч.— С. 14; Зельин К. К., Трофимова М. К. Указ. соч.— С. 27.

³⁶ Дьяконов И. М. Рабы, илоты и крепостные в ранней древности // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 20, 21.

³⁷ Колобова К. М. Войкеи на Крите // ВДИ.— 1957.— № 2.— С. 25; Зельин К. К. Из истории товарного производства // ВДИ.— 1957.— № 4.— С. 70; Дьяконов И. М. Рабы...— С. 17, 18; Ранович А. Б. Эллинизм и его историческая роль.— М.—Л., 1950.— С. 206; Штаерман Е. М. «Рабский вопрос»...— С. 80; Павловская А. И. О рентабельности труда рабов в эллинистическом Египте // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 137; Кошеленко Г. А. Полис и проблемы...— С. 244, 245; Г. О. Кошеленко, слідом за М. Фінлі, вказав, що класичні форми рабовладництва характерні лише для найвищого підйому античної цивілізації. Див.: Кошеленко Г. А. Полис и проблемы...— С. 244.— Прим. 93.

³⁸ Rostovtzeff M. The social and economic history of Hellenic World.— At the Clarendon Press., 1941.— Vol. VII.— P. 69; Валлон А. История рабства в античном мире.— М., 1941.— С. 128; Ранович А. Б. Указ. соч.— С. 278; Свенцицкая И. С. Зависимое население на землях городов Западной Малой Азии в период эллинизма // ВДИ.— 1957.— № 3.— С. 100; Штаерман Е. М. Положение рабов в период Поздней республики // ВДИ.— 1963.— № 2.— С. 92, 93.

³⁹ Щеглов А. Н. О населении...— С. 149—154; Щеглов А. Н. Северо-Западный...— С. 129.

⁴⁰ Детальніше див.: Ким С. Р. К вопросу о трансформации антагонистических классов Поздней республики // Проблемы античной истории и культуры.— Ереван.— 1979.— С. 368.

⁴¹ Блаватский В. Д. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // СА.— 1964.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерно-

море в V—III вв. до н. э. // Рабство на периферии античного мира.— Л., 1968.— С. 219; *Кадеев В. И.* О рабстве в Херсонесе Таврическом в первые века н. э. // История и культура античного мира.— М., 1977.— С. 57—61. Єлише одне графіто, яке, напевно, можна розглядати як непряме свідчення про наявність рабів на хорі Херсонеса в елліністичний період.— Див.: *Саррыкин С. Ю.* Два граффити на черепице из усадьбы хоры Херсонеса // Античная балканистика.— 1987.— 1.— С. 96, 97.

⁴² *Це, звичайно*, не виключає використання якоїсь кількості рабів з середовища місцевого населення Криму, про що певною мірою свідчить ліпна кераміка, знайдена при розкопках Херсонеса і Керкінітиди. Див.: *Савеля О. Я.* Керамика с врезным орнаментом из Херсонеса // КСИА.— 1970.— Вып. 124.— С. 48—50; *Кутайсов В. А.* Кизил-кобинская керамика из раскопок Керкинитиды // Материалы по этнической истории Крыма. VII в. до н. э.— VII в. н. э.— К., 1987.— С. 27—40.

⁴³ Пор.: *Шишова И. А.* Рабство на Хиосе // Рабство на периферии античного мира.— Л., 1968.— С. 164; *Фролов Э. Д.* Рождение...— С. 84—85.

⁴⁴ *Кадеев В. И.* Херсонес...— С. 49.— Прим. 37.

⁴⁵ Пор.: *Валлон А.* Указ. соч.— С. 80—90; *Ранович А. Б.* Указ. соч.— С. 274; *Павловская А. И.* Указ. соч.— С. 141; *Зельин К. К.* Исследования по истории земельных отношений в Египте II—I вв. до н. э.— М., 1960.— С. 140; *Штаерман Е. М.* Древний Рим.— С. 124; *Доватур А. И.* Рабство в Аттике VI—V вв. до н. э.— Л., 1980.— С. 67.

⁴⁶ *Штаерман Е. М.* Древний Рим.— С. 124.

⁴⁷ *Дьяконов И. М.* Рабы...— С. 21.

⁴⁸ *Кадеев В. И.* О рабстве...— С. 57—61.

⁴⁹ *Лалин В. В.* Указ. соч.— С. 222—227; *Hägg R.* Op. cit.— P. 136—149; *Зубарь В. М.* Некрополь...— С. 50, 51.

⁵⁰ *Белов Г. Д.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1935—1936 гг.— № 42, 64, 79; *Кадеев В. И.* Об этнической...— С. 112.— Прим. 39; С. 113.— Прим. 41; *Зедгендизе А. А., Савеля О. Я.* Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э.— С. 6.

⁵¹ *Binford L. R.* Op. cit.— P. 11—16; *Литвинский Б. А.* Курганы и курумы Западной Ферганы.— М., 1972.— С. 70—72; *Массон В. М.* Указ. соч.— С. 152, 153; *Зубарь В. М.* Некрополь...— С. 122; *Бунятян Е. П.* Указ. соч.— С. 58—64; *Алекшин В. А.* Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ.— Л., 1986.— С. 8—12.

⁵² Пор.: *Масленников А. А.* Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э.— М., 1981.— С. 8.

⁵³ *Бунятян Е. П.* Указ. соч.— С. 88—91.

⁵⁴ *Валлон А.* Указ. соч.— С. 128.

⁵⁵ *Juvenal*, XIV.— 166—169; *Штаерман Е. М.* Древний Рим.— С. 124. Про становище домашніх рабів див.: *Дьяконов И. М.* Рабы...— С. 23, 28.

⁵⁶ *Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Яковсон А. Л.* Указ. соч.— С. 161, 162.— Рис. 1; *Кадеев В. И.* Об этнической...— С. 113.— Рис. 1.

⁵⁷ *Arist. Pol.*, I, II, 1, 1253 b; Пор.: *Fest, s. v. famuli.* Не виключено, що це положення відбилося в одному із значень слова *Λαῖς*, яке у ряді випадків використовувалося для позначення рабів. Пор.: *Westerman W.* The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity // *Mem. of the Amer Philos. Soc.*— 1955.— Vol. 40.— P. 134; L.— S.— J.— 1968.— P. 1289; *Фихман И. Ф.* К проблеме социального состава ремесленников Египта IV — сер. VII вв. // Проблемы социально-экономической истории древнего мира.— М.—Л., 1963.— С. 357.— Прим. 5. Наприклад, у промовах Демосфена в цьому значенні воно вживалося 36 разів. Див.: *Казакевич Э. Л.* Рабы как форма богатства в Афинах IV в. до н. э. // ВДИ.— 1958.— № 2.— С. 93.— Прим. 11.

⁵⁸ *IOsPE*, J², № 709; *Борисова В. В.* Херсонесское надгробие, поставленное вскармленником // ВДИ.— 1962.— № 2.— С. 109—111.

⁵⁹ Пор.: *Ранович А. Б.* Указ. соч.— С. 17; *Зельин К. К.* Исследования...— С. 47; *Кошеленко Г. А.* Древнегреческий...— С. 32.

⁶⁰ *Ранович А. Б.* Указ. соч.— С. 23, 29;

⁶¹ Пор.: *Ленцман Я. А.* Указ. соч.— С. 135, 136, 210, 211.

⁶² *Кошеленко Г. А.* Древнегреческий...— С. 33;

⁶³ *Той факт*, що після Пелопонеської війни у середовищі рабів з'явилося порівняно багато «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

греків (див.: Зельин К. К. Исследования...— С. 119), а також поява у ряді амфорних поховань Херсонеса скорченого стану, дозволяє говорити про це з певною долею вірогідності.

⁶⁴ Зельин К. К. Исследования...— С. 62.

⁶⁵ Кадеєв В. И. Об этнической...— С. 115—116; Зубарь В. М. Некрополь...— С. 41.

В. М. Зубарь

СКОРЧЕННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ ИЗ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА IV В. ДО Н. Э.

Статья посвящена интерпретации группы скорченных погребений IV в. до н. э., открытых на Северном берегу Херсонеса. Большинство исследователей они традиционно связывались с представителями негреческого населения. Правда, в конце 60 — начале 70-х годов и позднее некоторые авторы, специально занимавшиеся этим вопросом, сделали вывод об их греческой принадлежности. Однако в начале 80-х годов А. А. Зедгенидзе и О. Я. Савеля снова вернулись к изучению этой группы памятников и на основании недостаточно критического анализа отнесли их к таврскому населению Херсонеса.

Используя сравнительный материал и данные не только по Херсонесу, но и другим античным центрам, а также учитывая закон неравномерности социально-экономического и культурного развития различных обществ, автор пришел к выводу, что есть все основания связать эту группу захоронений не с каким-то определенным этносом, а, скорее всего, с количественно небольшой социально зависимой группой населения. Он предполагает, что указанные погребения можно рассматривать в качестве захоронений домашних рабов, которые жили в семьях граждан полиса и вследствие этого их хоронили в семейных погребальных сооружениях не только на территории некрополя. Если это предположение справедливо, то нужно признать, что в IV в. до н. э. Херсонес еще не достиг того уровня социально-экономического развития, при котором основной формой частнособственнической эксплуатации становится рабство классического типа.

V. M. Zubar

INTERPRETATION OF THE WRITTEN POSITIONS IN BURIALS FROM THE NECROPOLIS OF THE CHERSONESE OF THE 4TH CENT. B. C.

The paper is devoted to interpretation of written positions in a group of burial places of the 4th cent. B. C. excavated on the northern coast of the Chersonese. On tradition most of researchers attributed that group to non-Greek population. True, in late 60s and early 70s and later some authors engaged particularly in that problem came to the conclusion about their Greek attribution. In early 80s A. A. Zedganidze and O. Ya. Savelya have again returned to the study of that group of burial places and proceeding from the insufficiently critical analysis of data attributed them again to Taurian population of the Chersonese.

Using comparative findings and data concerning not only the Chersonese, but also other antique centres, and taking into account a law of the uneven socio-economic and cultural development of different societies, the author has come to the conclusion that there are all grounds to attribute that group of burials not to a certain ethnus but rather to a numerically small socially independent group of population. The author considers that, supposedly, the mentioned burials may be treated as graves of home slaves who lived in families of citizens of the polis and so were buried in the family sepulchres not only in the territory of the necropolis. If this assumption is true, we are to acknowledge that in the 4th cent. B. C. the Chersonese still did not reach that level of the socio-economic development at which slavery of the classic type became a basic form of private-ownership exploitation.

Одержано 18.06.90.